

כשרות משפטית של הלוקה בדעתו

של הנוגע בדבר, ובכל מקרה נטל ההוכחה בדבר קיום הפרעה נפשית השוללת את כושרו של הנוגע בדבר להתקשר בחוזים, רובץ על הטוען להפרעה נפשית כאמור³. עם זאת, "העובדה שההפרעה הנפשית ממנה סבל המערער לא הגיעה לדרגה אשר הצדיקה את הכרותו כפסול דין עדיין אינה שוללת את אפשרות קיומה של אותה חולשה שכלית"⁴.

המשפט המקובל מייחס חשיבות מרובה לחוות דעת של מומחה רפואי באשר ליכולתו או חוסר יכולתו של אדם לטפל בעניניו⁵. עם זאת בית המשפט לא יכריע בשאלה רק על סמך חוות הדעת הרפואית אלא ישתמש גם בניסיונו השיפוטי על מנת לנסות וליצור מדד אובייקטיבי ככל הניתן⁶. לפיכך יזקק בית המשפט לצורך הכרעה זו, לעדויות בדבר ההגיון שבפעולה, מידת הספונטניות בה התבצעה, והתאמתה להצהרות כוונה בעבר ובהווה⁷.

גם המשפט העברי התייחס להגדרת הלוקה בדעתו: הרמב"ם מגדיר בהלכות עדות את הפתי והשוטה, ואומר כי "הפתאים ביותר שאין מכירים דברים שסותרים ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינים שאר עם הארץ", ואילו "השוטה פסול לעדות מן התורה... ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים"⁸. רוצה לומר שהפתי והשוטה שונים משאר בני האדם בכך שהם פועלים שלא בהשכל, ובחוסר שקול דעת. עם זאת נראה שהשוטה בשפתנו הוא חולה הנפש ואילו הפתי הוא המפגר. מקורות המשפט העברי מזכירים גם את חלש הדעת - "המנמנם"⁹.

ג. דיני חזים וכשרות המשפטית של הלוקה בדעתו קיימים פערים ניכרים בין כלל המתקשרים בכל הנוגע להבנתם, לידע שבידם או ליכולתם לנהל משא ומתן, אך עקרונית אין לפערים אלה השלכה על כושרם להתקשר בחוזה. מעיד על כך הרישא של סעיף 2 לחוק הכשרות המשפטית והאפטרופסות שקובע כי "כל אדם כשר לפעולות משפטיות", אולם כשרות זו יכולה להישלל או להיות מוגבלת בחוק או בפסק דין. מסיבה זו, אחת הבעיות המוכרות בדיני החוזים היא שאלת תוקפן של פעולות משפטיות שנעשו ע"י לקוי דעת בטרם הכריז עליו בית המשפט פסול דין.

א. מבוא

בדיקת תוקף הפעילות המשפטיות של הלוקה בדעתו, מצריכה הסתכלות משני הבטים עיקריים: האחד - תוקף הפעולות המשפטיות של מי שהוכרז פסול-דין. האחר - תוקף הפעולות המשפטיות של אדם הלוקה בדעתו, וטרם הוכרז כפסול דין.

דורון חן

בהבט הראשון עוסק חוק

הכשרות המשפטית והאפטרופסות תשכ"ב 1962, אשר קובע כי אדם שמחמת מחלת נפש או ליקוי בשכלו אינו מסוגל לדאוג לעניניו, רשאי בית המשפט להכריזו פסול דין ואז קיימים סייגים לכשרותו.

ההבט השני מעורר במלוא חריפותו את ניגוד האינטרסים שבמשפט הפרטי: מצד אחד - הצורך להגן על אדם שגמירות דעתו לקויה, ומן הצד האחר - הרצון להבטיח חיי מסחר תקינים.

נתרכז להלן בשאלת כשרותו המשפטית של לקוי הדעת שלא הוכרז פסול דין ונציג את המצב החוקי הקיים, את קוי האיזון המקובלים בענפים השונים של המשפט הפרטי בישראל ובמדינות אחרות, ונבחן פיתרון חקיקתי שהוצע לסוגיה זו במשפט הישראלי.

ב. הלוקה בדעתו

המשפט הישראלי קובע כי כל אדם כשר לפעולות משפטיות זולת אם נשללה או הוגבלה כשרות זו בחוק או בפסק דין של בית משפט¹.

כשרות זו יפה הן למשפט הפרטי והן למשפט הפלילי. חוק העונשין קובע כי אדם אינו נושא באחריות למעשהו או מחדלו, אם בשעת מעשה לא היה מסוגל, מחמת מחלה שפגעה בשפיותו או מחמת ליקוי בכשרו השכלי, להבין את שהוא עושה או לדעת שאסור לו לנהוג כפי שנהג (מבחן מק'נטון).

במשפט הפרטי - באופן כללי - השאלה אם ליקוי דעת עולה כדי חוסר כשרות לבצע את הפעולה נשוא המחלוקת היא שאלה שבעובדה, העומדת להכרעת בית המשפט². לא כל הפרעה בשיפוט ובשיקול הדעת שוללת את כושרו

הבעיה במשפט הישראלי. חוק החוזים (חלק כללי) תשל"ג 1973, אינו מסדיר בצורה מפורשת את השאלה, מה דינה של פעולה משפטית שנעשתה על ידי לקוי דעת בטרם הוכרו פסול דין. אמנם ישנם בחוק החוזים כמה הסדרים שיש בהם כדי לענות על מצבים מסוימים של לקוי דעת מצד אחד המתקשרים, אך מדובר בהסדרים חלקיים בלבד.

ההסדר הבולט ביותר הוא יסוד "גמירות הדעת" הנדרש להצעה ולקיבול, שהם השלבים הראשוניים בהתקשרות החוזית. משמעות דרישה זו שהצדדים יגבשו כוונה רצינית והחלטית להתקשר בחוזה. דא עקא, שסעיפים 2 ו-5 לחוק החוזים מדברים על התנהגות המעידה על גמירות דעת, לפיכך לקוי דעת של המציע הצעה חוזית או מקבלה מבלי שיבין את משמעותה, יכול שיגבש בהתנהגותו חוזה מחייב ובלבד שיצר מצב אובייקטיבי כאילו הוא מבין את משמעות התנהגותו.

מהסדר זה ניתן ללמוד כי דיני החוזים הישראליים העדיפו את דוקטרינת ההצהרה שמעדיפה את הגילוי החיצוני על פני דוקטרינת הרצון - הדורשת כי יתקיים מפגש רצונות סובייקטיבי בין הצדדים לחוזה.

בלקוי הדעת שטרם הוכרו פסול-דין עוסק גם סעיף 18 לחוק החוזים¹⁰, אשר קובע כי מי שהתקשר בחוזה עקב ניצול מצוקתו השכלית על ידי הצד האחר, רשאי לבטלו, אם תנאיו גרועים במידה בלתי סבירה מהמקובל. ניתן לראות כי גם הלכת העושק לא משתרעת על מכלול פעולותיו המשפטיות של לקוי הדעת. על מנת שתחול על מקרה נתון, יש צורך להוכיח קיומם של מספר יסודות.

פתרון טוב יותר לסוגיה דעסקינן, מציע סעיף 14(ב) לחוק החוזים, המאפשר לבית המשפט - אם ראה כי מן הצדק לעשות כן - לבטל חוזה שעשה אדם עקב טעות כאשר הצד השני לא ידע על אותה טעות. לעניין זה קבע בית המשפט העליון, כי טעות היא מחשבה או אמונה של צד לחוזה שאינה תואמת את המציאות, כלומר קיים פער בין המצב העובדתי-משפטי בעת כריתת החוזה לבין המצב לאשורו.

סעיף 14(ב) נותן פתרון יעיל לבעיה שהצגנו, אלא שגם פתרון זה אינו מלא: הטוען לטעות לפי סעיף 14 (ב) צריך להוכיח כי מדובר בטעות יסודית במובן זה שאלמלא טעותו לא היה מתקשר בחוזה. בעיה נוספת נובעת מהיות ההכרעה נתונה לשיקול דעת בית המשפט ושיקול דעת זה משתנה בהתאם למדיניות המשפטית הנוהגת ולהשקפת עולמו הסובייקטיבית של כל שופט.

מוסד "תום הלב" הדורש לענייננו את ידיעתו של הצד האחר על מצוקתו המנטלית של לקוי הדעת, גם הוא פתרון חלקי ביותר.

במקרים קיצוניים של אובדן ההבנה והשיפוט, עשוי החוזה להיות בטל לחלוטין, בבחינת "לא נעשה דבר" (NON EST FACTUM). מדובר במערכת דינים שהתפתחה במשפט האנגלי, אשר מכוחה יכול היה אדם שחתם על מסמך מבלי שידע על מה הוא חותם, לטעון כי אין זה המסמך שלו במובן זה שמבחינתו "לא נעשה דבר"¹¹. נראה שגם לאחר חקיקת חוק החוזים ניתן עדיין לעשות שימוש בהלכת "NON EST FACTUM" במסגרת ההנמקה הבסיסית של דיני החוזים. לפי ההנמקה הזאת החוזה הוא פרי יצירת הצדדים ואם אין צד הנוגע בדבר מסוגל בכלל ליצור חוזה, ואם אין הוא יודע מה הוא עושה, הרי שכלל לא התגבש חוזה¹². הקושי בתורה זו מתעורר במקום בו הצד השני לחוזה נהג בתום לב. במקרה זה מתנגשת הלכת "NON EST FACTUM" עם התורה האובייקטיבית של דיני החוזים.

נמצאנו למדים כי חוק החוזים מספק מגוון רחב של פתרונות לשאלת תוקף פעולתו של לקוי הדעת, אלא שכל הפתרונות הללו חלקיים במובן זה או אחר.

ראוי להדגיש כי עד כמה שיש באותם הפתרונות כדי לענות על הבעיה שהצגנו, הרי שיחולו גם על פעולות משפטיות שאינן בבחינת חוזה ועל חיובים שאינם נובעים מחוזה, מכח סעיף 61(ב) לחוק החוזים (חלק כללי).

הדין הנהוג באנגליה. המשפט בסקוטלנד קובע כי חוזה שנעשה עם לקוי דעת - בטל. כך היתה גם הגישה המקובלת באנגליה. אלא שהלכה זו סויגה, ונקבע כי אדם מנוע מלטעון בעצמו לליקוי שכלי, אם בכך הוא מנסה להתחמק מחוזה עליו חתם. כסייג לסייג נקבע בדין האנגלי, כי טענה זו תותר מקום שהצד השני לחוזה ידע על חולשתו השכלית של הטוען¹³.

המבחן לקביעת כשרותו של אדם להתקשר בחוזה הוא, אם היה אותו אדם מסוגל להבין את אופי החוזה בו התקשר¹⁴. הדבר תלוי בהבנת מהותה של העיסקה הקונקרטית, ומכאן שרמת הכשרות הנדרשת תשתנה בהתאם לאופי העיסקה נשוא החוזה. יוצא, שלענין דיני החוזים חוסר כשרות יכול להיות קבוע או זמני, כללי או ביחס לסוג מסויים של עיסקאות בלבד. בכל מקרה, חוזה שנעשה על ידי אדם שבעת הכריתה לא היה כשיר לעשותו אינו בטל מעיקרו (VOID), אלא ניתן לביטול (VOIDABLE). חוזה כזה אינו ניתן לביטול בנימוק של חוסר הגינות (UNFAIRNESS), אלא אם יוכח שהצד השני הונה את הראשון וכי הונאה זו היתה מביאה גם אדם שפוי להתקשר בחוזה מסויים¹⁵.

גישה זו מצאה ביטוי גם בחקיקה האנגלית. ראה: SALE OF GOODS ACT 1979. כאן נקבע כי מי שרכש טובין התואמים את מצבו הסוציו-אקונומי הנחוזה, יהיה חייב

להצהרה על בטלות המסמך, בהתבסס על הלכת "לא נעשה דבר".

הדין האמריקאי. הכלל המנחה קובע כי במקום שלעושה המתנה היתה יכולת מנטלית מספיקה להבין את אופי ההעברה, את שווי הרכוש והיקפו, את זהות המוטבים ואת החלוקה היחסית של הרכוש ביניהם - תהיה הטרונוקציה תקפה.²¹

ה. הכשרות לצוות

דיני הירושה מתייחסים בין השאר למקרה בו נערכה צוואה על ידי לקוי דעת. סוגית הכשרות לצוות קרובה מאוד לסוגיות אחרות בדיני החיובים, שעניינן כשרותו של לקוי הדעת, עם זאת "קוי האיוון" בתחום זה, כפי שנקבעו בחוק ופורשו בפסיקה, שונים במקצת.

הדין הישראלי. סעיף 26 לחוק הירושה תשכ"ה 1965, קובע כי "צוואה שנעשתה... על ידי מי שהוכרו לחוק פסול דין או שנעשתה בשעה שהמצווה לא ידע להבחין בטיבה של צוואה - בטלה".

סעיף זה מציג שני היבטים עיקריים לסוגיה: האחד, מי שהוכרו פסול דין על פי סעיפים 8-10 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, - אין לו כשרות משפטית עצמאית בכלל וכשרות לצוות בפרט. ההבט האחר: מי שאינו יודע להבחין בטיבה של צוואה, - צוואתו בטלה.

נדמה כי מי שאינו מסוגל לדאוג לעניניו לענין ההכרזה על היותו פסול דין, איננו בהכרח זהה לאדם שאינו יודע להבחין בטיבה של צוואה. כך יתכן שאדם היודע להבחין בטיבה של צוואה יהיה פסול מלעשותה מכיון שקודם לכן הוכרו פסול דין. אין מקום לשלול מאדם המבחין בטיבה של צוואה את הזכות לצוות את רכושו, גם אם בעניין אחר מצא אותו בית המשפט כמי שאינו מסוגל לדאוג לעניניו והכריזו פסול דין, ונראה כי הסדר זה ראוי לתיקון.

מיהו האדם שאינו יודע להבחין בטיבה של צוואה? ההלכה בענין זה נקבעה בפרשת בנדל²². בית המשפט, מפיו של כב' השופט ברק, קבע כי "ביטוי זה לא הוגדר על ידי המחוקק, ואין זה רצוי, כי אנו נקבע בו מסמרות. המחוקק קבע אך הנחיה כללית, אשר מטרתה לבחון אם המצווה היה מודע למהות מעשיו ותוצאותיהם. בהקשר זה ניתן לקחת בחשבון את מודעתו של המצווה לעובדה שהוא עורך צוואה, את ידיעתו על דבר היקף רכושו ויורשיו, ואת מודעותו לתוצאות עשיית הצוואה על יורשיו... המשקל שינתן לשיקולים אלה ואחרים, הוא דבר המשתנה מענין לענין, על פי נסיבותיו של כל מקרה²³".

בתשלום סביר בגונם גם אם בשעת הרכישה היה חסר יכולת משפטית להתקשר בחוויים.

הדין הנוהג בארה"ב. הגישה המנחה את בתי המשפט בארה"ב קובעת:

"A person of unsound mind is under the special protection of the courts of equity with respect to their legal transactions, and a court of equity guards with jealous care all contracts or transactions with persons of unsound mind"¹⁶.

עם זאת הנטייה בארה"ב היא להחמיר במידת מה עם חולה הנפש שנרחף לעשות עסקה אך הבין את טיבה. אדם זה יוכל לבטל את העסקה בתנאי שלצד השני היתה ידיעה על מצבו המנטלי.

ה-RESTATEMENT (2ND) קובע שתי חלופות כנוסחה כללית: המבחן המסורתי של אי הבנת טיב עסקה ותוצאותיה, והחלופה של אי יכולת לפעול בצורה סבירה ביחס לעסקה¹⁷.

ד. העברת מתנות בין חיים

הדין האנגלי. בפרשת Re Beane¹⁸, קבע בית המשפט כי מידת ההבנה הנדרשת לצורך העברת נכס בין אנשים חיים היא יחסית להשפעה של אותה עסקה. אם ערך הנכס נשוא העסקה זניח ביחס לשאר הנכסים שיש לאותו אדם, הרי שדי במידה נמוכה של הבנה. אך אם הנכס המועבר הוא כל רכושו של המעביר, הרי שנדרשת מידה גבוהה ביותר של הבנת העסקה, השלכותיה והנסיבות בהן נעשתה. המבחן ליכולתו של אדם לערוך מסמכים להעברת רכושו, הוא אם אותו אדם היה מסוגל להבין את מהות חתימתו לאחר שהוסבר לו אופי השטר ומשמעות חתימתו¹⁹, וכפי שעולה מפסק דין Re Beane. מידת ההבנה הנדרשת תלויה באופי הנכס המועבר.

הדין הישראלי. בע"א פלונית נגד יונה דגני ואח²⁰, נדחה ערעורה של זקנה כבת 86 שנים, שביקשה להצהיר על בטלותו של מסמך שעשתה, כיון שבעת עריכתו לא היתה כשירה לעשותו. בית המשפט בדק אם יש מקום לטענת המערערת כי מבחינתה "לא נעשה דבר" (NON EST FACTUM) וקבע כי התשתית העובדתית הנחוצה לביטול טענה זו לא הוכחה, כיוון שהמערערת הציגה מסמכים רפואיים בלתי עדכניים למועד עשיית המסמך. לפיכך החליט כב' השופט מ' בן דרור כי עשית המסמך נשארה קבועה, ועומדת לגביה החוקה הנזכרת בסעיף 2 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות. נמצאנו למדים, שתשתית עובדתית מבוססת המעידה כי בעת עשיית מסמך משפטי סבל אדם מחולשה שכלית, יכול שתביא

ו. הצעה לתיקון חוק החחים (חלק כללי)

במאמרם, 'פעולותיו המשפטיות של לקוי הדעת בטרם יוכרו כפסול דין', מציעים פרופ' ואנגלרד ומר מ. בס²⁴ פתרון חקיקתי לסוגיית החוזה שנכרת על ידי אדם הלוקה בדעתו. הצעה זו לתיקון חוק החוזים (חלק כללי) אמנם מרכזת את ההלכות העיקריות הנוהגות במשפט האנגלו-אמריקאי בנושא דיונו, אך נראה שאיננה מוסיפה הרבה על הדין הקיים. הפגם העיקרי הוא שגם במתכונת המוצעת ההכרעה נותרת לשיקול דעתו של כל שופט לפי השקפת עולמו הסובייקטיבית.

הפתרון לבעיות השונות שהועלו כאן אינו מצוי במעשה חקיקתי - כדוגמת התיקון הנ"ל, אלא בהכרעה מפורשת, חקיקתית או שיפוטית, בשאלה הכלכלית-חברתית שביסוד דיני החוזים. נפרט: אם ראוי להגן על האינטרס

מקורות:

של לקוי-הדעת, או שמא ראוי יותר להגן על האינטרס הכלכלי שענינו הרצון לשמור על הביטחון המסחרי. הכרעה בשאלה בסיסית זו תיתן פתרון יעיל לבעיות שהועלו, ותבטיח עקביות ואחידות בשפיטה. כתוצאה מכך - גורלו של אקט שיפוטי שעשה לקוי-דעת, לא יהיה מסור להכרעה סובייקטיבית של כל שופט.

אמירה מפורשת כזו תתרום לוודאות המשפטית יותר מכל תיקון נקודתי, שיענה אמנם על אחדות מן הבעיות הקיימות אך ייצור שאלות פרשניות חדשות. אין להתעלם מהגבלת שיקול הדעת בית המשפט הכרוכה בפתרון המוצע, אך נראה כי בסוגיה הרגישה של הגנה על אוכלוסיה מוגבלת ראוי שתיקבע הנחיה אחידה לבתי המשפט, על מנת שהלוקים בדעתם לא יעברו עינוי דין, בנוסף לקשיים שהם מנת חלקם במילא.

1. חק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב 1962-סע' 2.

2. Lovatt v. Tribe (1982), 3F & F 9.

3. אחמד זועבי נגד עבד ניקולא ואח', פ"ד מג (ו) 717,714.

4. ע"א 1/81 ח' כהן ושות. - חברה קבלנית בע"מ נגד עובדיה גרע ואח', פ"ד לו(4) 635, 640.

5. Martin v. Johnston (1858), 1F & F122.

6. Hanbury v. Hanbury(1892), 8 TLR 559.

7. White v. Driver (1809) 1 Phillim 161 ER 922.

8. שולחן ערוך: שרע דו"מ לה, י'.

9. מגילת ויבמות נד, א'. פסחים קכ, ב'.

10. ע"א 403/80 סאסי נגד קיקאון, פ"ד לו(4) 762.

11. ראש למשל - ע"א 413/79 אדלר בע"מ נגד מנצור, פ"ד לד(4) 29.

12. פרידמן ונ' כהן, חוזים (תשנ"ג, כרך ב') הוצאת אבירם (תשנ"ג) 687.

13. Hart v. O'Connor (1985) AC 1000, [1985] 2 ALL ER 880. (1985) 3WLR 214, pc: Hart פרשת

14. Boughtan v. Knight (1873) LR 3 P&D 64 AT 75.

15. פרשת Hart, ראה הערה 13 לעיל.

16. Minn. Parrish v. Peoples, 9.N.W. 2D 225, 214 MINN. 589.

17. American Law Institute-Restatement of the Law Second, Contracts 2d, # 18.

18. Re Beaney [1978] 2 All ER 595, [1978] 1 WLR 770.

19. Ball v. Mannin (1829) 2 Bli NS; 4 ER 1241, HL.

20. ע"א 166/82 פלוגית נ' יונה דגני, פ"ד לט (4) 113.

21. שמואל שילה, פרש לחוק הירושה תשכ"ה 1965 הוצאת נבו (תשנ"ב), עמ' 247.

22. ע"א 851/79 שולמית בנדל נ' דורון בנדל, פ"ד לה(3) 101.

23. שם, בעמוד 105.

24. פרופ' ואנגלרד ומר מ. בס, פעולותיו המשפטיות של לקוי הדעת בטרם יוכרו כפסול דין (הצעת הסדר חקיקתי). משפטים ט' (תשל"ט) 335-346.

רפואה ומשפט גיליון מס. 12 - אפריל 1995